

رابطه مذهب و نگارگری دوره تیموریان و اوایل صفویان

■ مهناز شایسته‌فر

استادیار گروه هنر دانشگاه تربیت مدرس □ □

چکیده

اغلب این گونه تصور می‌شود که عناصر شیعی در شمار فراوان اولین بار تحت حاکمیت سلسله صفویان در هنر ایرانی پدید آمده و ظاهر گشته است و این از آنجاست که در روزگار صفویان، مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی کشور ایران معرفی گشت، اما این مقاله، احتمال دیگری را بررسی می‌کند که برگرفته از این حقیقت است که بسیاری از عناصری که با عقاید شیعی همراهند به لحاظ تاریخی مربوط به دوران تیموریان هستند.

این مقاله در برگرفته ارائه عقاید شیعی در ایران از اواخر قرن هشتم تا اوایل قرن یازدهم هجری است و بر نقاشیهای این زمان که نقش مهمی در تعریف عقاید شیعی دارند متمرکز است. نتایج نشان می‌دهند که هنر مصورسازی نسخ خطی شیعی در دوران تیموریان و نیز صفویان از درجه بالایی از حمایت و پشتیبانی برخوردار بوده است. البته تفاوتی در خط مشی و سیاست این دو سلسله موجود بود؛ بدین توضیح که در میان تیموریان که رسماً سنی مذهب بودند، تمایلات شیعی ناشی از سیاست به حقانیت رسانیدن خودشان در اندیشه مردمان شیعه تحت نفوذشان بوده، اما سیاست صفویان برگرفته از ایفای وظیفه‌شان در بیان عقاید مذهبی خود بوده است. مطالعات گذشته این دوران در حیطه هنر به این حقیقت که تمایلات هنری انعکاس‌دهنده سیاستها و تلقیهای زمان است نپرداخته‌اند.

واژه‌های کلیدی: هنر اسلامی، مذهب، نگارگری، تیموریان، صفویان، نسخ خطی

۱. مقدمه

دوران صفویان نقطه عطفی در تاریخ ایران به شمار می‌رود و از آن می‌توان به عنوان شروع مرحله جدیدی در تاریخ اسلام یاد کرد، لکن تاریخ فکری و مذهبی طولانی و گسترده‌ای پشتوانه این حادثه مهم تاریخی و مذهبی در ایران بوده که زمینه را برای پایه‌گذاری سریع فرقه شیعه در ایران بنا نهاد. سقوط و فروپاشی حکومت مغولها و مشخصاً به کیش شیعه در آمدن سلطان محمد خدابنده (۷۱۷ - ۷۵۳ هـ)، از حاکمان ایلخانی، از موارد مهمی است که زمینه را برای تفوق

شیعه در ایران به وجود آورد. این وقایع مهم باعث به وجود آمدن تأثیرات مهم شیعی از طریق فعالیت فرقه‌های صوفی همانند کبرویه در شرق، نعمت‌اللهی در جنوب شرقی، مشعشعیه در جنوب غربی و نوربخشی در غرب ایران گردید. مهمترین ویژگی دوران پس از مغول ظهور علمای شیعه چون خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردش علامه حلی است که از طریق آنها مذهب شیعه به طور کامل در ایران ریشه دوانید و بنا نهاده شد. [۱]. مذهب در دورانهای تیموریان و صفویان نقش مهمی در فهمیدن هنر ایران در قرنهای نهم تا اوایل قرن یازدهم دارد. این مقاله رابطه هنر و مذهب این دوران را با اشاره به نکات مهم و مشخص آن بررسی می‌کند و همچنین در برگزیده معرفی و بیان نسخ خطی با مضامین و تصاویر شیعی است که به عنوان تاریخ هنر اسلامی می‌تواند مورد مطالعه و توجه قرار گیرد. افرادی چون شاهرخ (۸۵۰-۸۰۷ هـ) در دوران تیموریان و شاه طهماسب (۹۸۴ - ۹۳۰ هـ) از حامیان معروف هنر دوره صفویان، فعالیت‌های گسترده‌ای را در بعد تشویق و یاری در مصور کردن کتب خطی با مضامین و معانی شیعی داشته‌اند که در این مقاله به آنها پرداخته خواهد شد. افرادی همانند اشخاص مذکور، در گسترش و توسعه میراث تاریخ ایران و هنر و ادبیات وجه مشترک داشتند.

برنامه‌های فرهنگی و علایق حاکمان تیموری نشانگر وجود ارتباطی مستقیم بین هنر و عقیده آن زمان و تشویق و حمایت آنان در آن باره است. آنها از آثار هنری که در برگیرنده مضامین شیعی بود، پشتیبانی و حمایت می‌کردند و همین سیاست شهرت آنها را با توجه به علایقشان به تشیع دو چندان کرد. آنان با ایجاد رقابت در انجام یافتن امور هنری، سرانجام اصول و قواعد جدیدی برای هنرهای تجسمی در دنیای شرق اسلامی بنا نهادند. سلسله تیموری همچنین قادر بود که تصور متقاعدکننده‌ای از قدرت در دنیای ایران از طریق قوای فرهنگی و تاریخی به نمایش بگذارد که علایق و سلیقه هنری آنها را مشخص و بازگو می‌کرد. ظهور سلسله صفویان در اوایل قرن دهم هجری نکته قابل توجه و مهمی در تاریخ ایران به شمار می‌رود. به دنبال غلبه یافتن بر سلسله تیموری، صفویان موفق به یکپارچه کردن ایران تحت یک سیاست و سلسله واحد شدند. این واقعه تاریخی با خود تغییرات مهم اجتماعی را به همراه آورد که از جمله آنها می‌توان به اعلام مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران اشاره کرد. تغییرات مهم اجتماعی، سیاسی و مذهبی که با توجه به از بین رفتن تیموریان و روی کار آمدن صفویان رخ داد موجبات پیدایش تغییرات هنری مشابه شده البته این تغییرات با توجه به سیاست‌های حاکمان تیموری و صفوی در انتخاب موضوعات شیعی برای تصاویر کتب خطی صورت پذیرفت.

این مسأله کاملاً روشن است که تصاویر نسخ خطی، مسأله مهم تأثیر تغییرات سیاسی و مذهبی را بر سنت‌های هنری تیموریان تا صفویان به نمایش می‌گذارد. تکیه این مقاله بر تصاویر نسخه خطی‌ای است که در برگیرنده فضای قابل توجه بُعد تأثیر تغییرات سیاسی و مذهبی در

سنت‌های هنری است و نقش خود را در تغییرات عقاید مذهبی در مرحله عبور از هنر تیموری به صفویه بازگو می‌کند. دو زیرمجموعه از نقاشی شیعه که شامل شمایل‌های پیامبر(ص) و خاندان اوست و همچنین حضور دوازده امام(ع) در نسخ خطی قابل دسترس به جا مانده از دوران تیموریان تا صفویان که بازگوکننده معنا و عنصر شیعی است به این مطلب و حقیقت اشاره می‌کند [۲].

۲. بحث و بررسی

کتابها در برگزیده عناصر اصلی در برنامه‌های فرهنگی هستند. آنها همچنین بیان‌کننده و نشانگر مشخصات عقاید، اهداف و توانایی‌های حاکمانند و علاقه‌مندی‌های یک سلسله را به ادبیات و مذهب نشان می‌دهند. در زمان تیموریان بسیاری از کتابهای مذهبی جالب و قابل توجه، به وسیله‌ای برای بیان سلیق و مقاصد آنان تبدیل شدند و اکثر کتابهایی که از طرف حکومت تدوین و تهیه می‌گردید - و مربوط به نیمه اول قرن دهم هستند - از جمله بهترین و نفیس‌ترین نمونه کتابهای مصور شده‌اند که تا کنون تهیه و تولید گردیده‌اند.

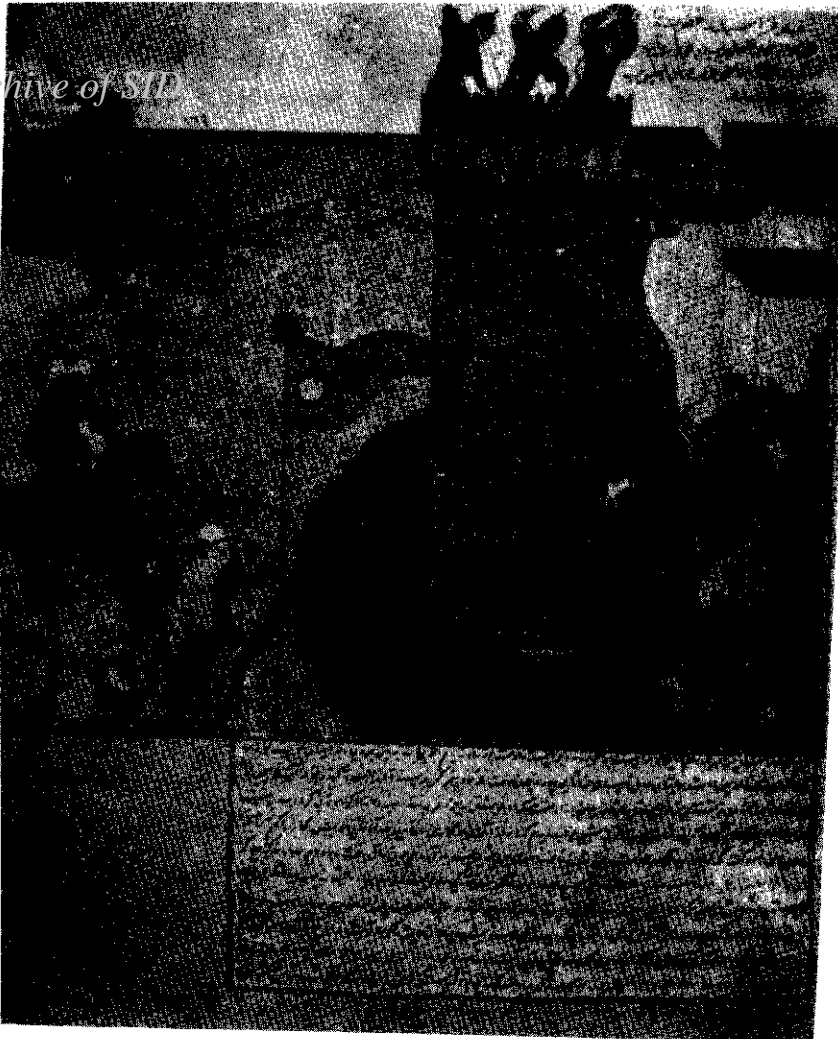
تنظیم و تدوین متون مذهبی در ایران حداقل از زمان رشیدالدین فضل‌الله - وزیر غازان خان و اولجایتو - یعنی قرن هشتم هجری تمرین و ممارست می‌شد. به نظر می‌رسد این عادت حاکمان ایرانی بوده که متون مذهبی را به عنوان وسیله‌ای برای به حقانیت رسانیدن و اعلام کردن سلطنتشان تحت حمایت خویش تدوین و تهیه کنند. دستور تهیه دو نمونه از این نسخ خطی به وسیله شاهرخ صادر شد. نفیس‌ترین آنها کلیات تاریخی است که به وسیله حافظ ابرو (متوفای ۸۲۲ هـ) تدوین یافته و نمونه عالی دوران تیموریان به شمار می‌رود و در برگزیده تصور و اندیشه آنان نسبت به تاریخ است.

دو تصویر از این نسخه خطی (تصویر ۲ و ۱) نشان‌دهنده خصوصیت قدرتمند و خارق‌العاده حضرت علی(ع) است. این نسخه خطی همچنین نمایانگر سیاستی مشخص در یک موقعیت ویژه اجتماعی است، یعنی تلاش حاکمان سنی برای جلب رضایت علمای شیعه و بالطبع به حقانیت رسانیدن خودشان که این امر از طریق شناسایی و نزدیک شدن به فرهنگ شیعه به منظور کسب اعتماد و رضایت مردم تحت سلطه صورت می‌گرفت. شاهرخ کسی بود که با انجام دادن این سیاست، به قاعده و قانونی برای مدارا و اغماض نسبت به بسیاری از مسائل و رشد و گسترش هنر از طریق حمایت از اصول و قوانین شیعه دست یافت.

دومین نسخه خطی، معراجنامه است. ویژگی این نسخه خطی ناشی از این حقیقت است که در هنر ایرانی معراج پیامبر بیش از یک واقعه معمولی و مذهبی مورد توجه قرار گرفته است (تصویر ۳ و ۴). در مفهوم شیعی، معراجنامه انعکاس‌دهنده مقاصد و تلاشهای شاهرخ برای یافتن جایگاهی برای خویش در سنت مذهبی ایرانی می‌باشد.

Archive of SID

تصویر ۱ حضرت علی(ع) در جنگ خیبر، (کلیات تاریخی حافظ ابرو، استامبول، کتابخانه توپقاپوسرای).

اگرچه در طول دوران خلیل (۳-۸۸۲ هـ) پسر رهبر طایفه آق قویونلوها (۹۱۴-۷۹۸ هـ) مذهب غالب، ظاهراً سنی بود، مینیاتورهای نسخه خطی معروف خاورنامه که تصویری است از زندگی امام علی(ع) و به رشادتها و دلاوریهای او اشاره می‌کند، به روشنی نشان می‌دهد که حامیان و مشوقان و هنرمندان در چندین موقعیت به علی(ع) احترام و ارادت داشته‌اند و این امر را از طریق قرار دادن او در کنار پیامبر(ص) در حالی که هاله‌ای از نور در اطراف سر دارد،

تصویر ۲ پیامبر(ص) در فتح مکه (کلیات تاریخی حافظ ابرو، هرات، استامبول، کتابخانه توپقاپوسرای).

تصویر کرده‌اند (تصویر ۵). بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید که حاکمان ترکمنی پیرو همان سیاسی بودند که تیموریان دنبال می‌کردند. آنها این کار را از طریق حمایت‌های هنری در مصورسازی نسخه اصلی خاورنامه انجام دادند، آن هم به منظور جلب توجه جمعیت‌های شیعی تحت حاکمیتشان و شناساندن خود به افراد روحانی آن زمان.

در بعضی از موارد ارتباط بخشیدن هویت و ماهیت درونی با اصول و قواعد شیعی آن قدر

Archive of SID

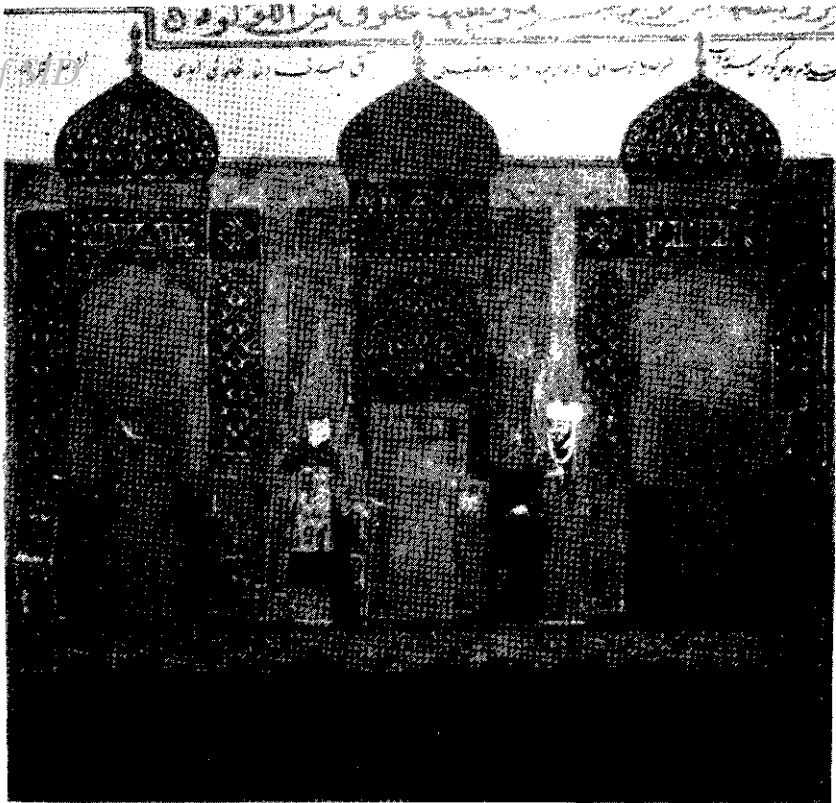
تصویر ۳ مسلمانان بد و خوب (معراجنامه، دوران تیموریان، پاریس، موزه ملی)

۳۰

مهنار

دوره ۲، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۹

نزدیک و وابسته بود که تعدادی از حاکمانی که از آنها انتظار می‌رفت سنی باشند، شیعه می‌شدند یا اساساً شیعه بودند. یکی از این حاکمان، اسکندر سلطان (۸۱۸ - ۷۸۶ هـ) بود (تصویر ۶). چنین اشخاصی حتی سعی داشتند خود را در انظار عموم حافظ و حامی فرهنگ تشیع نشان دهند که تا به نظر شیعه جلوه کنند. بنابراین می‌توان این طور کلام را کوتاه ساخت که قدر و منزلت عظیم دوران تیموری قسمتی ناشی از کتب خطی است که در آن دوره تدوین و مصور گردیده و دارای تصاویری با مضامین شیعی است. در بسیاری از موارد این نوع حمایت هنری از کتب، دربار تیموریان را به جایگاهی فرهنگی و مذهبی تبدیل می‌کرد. این فعالیت‌های ادبی که به عنوان نشانه یا جلوه‌گاه قدرت در نظر گرفته می‌شد، با اضافه کردن تصاویری با مضامین و مفاهیم شیعی به دربار تیموریان منزلتی مذهبی می‌بخشید. در مورد این مسأله، اهمیت و مشخصه مراکز فرهنگی شیعی ایرانی همانند قم، ری، کاشان، خراسان و تأثیر مهم

تصویر ۲ باغهای بهشت (مراجمه، دوران تیموریان، پاریس، موزه ملی)

افکار شیعی فرقه‌های صوفی - که نقش اساسی و اصلی را در تشویق حاکمان تیموری برای اقدام به این امور بر عهده داشتند - در خور تعمق و بررسی است. این تحولات با روی کار آمدن شاه اسماعیل (۹۳۰ - ۹۰۷ هـ) و فداکاریهایش و همین طور خدماتش به مذهب شیعه افزوده شد. او پایه‌گذار سلسله صفویان بود و مذهب شیعه اثنی عشری را مذهب رسمی کشور اعلام کرد. در طول دوران سالهای اولیه حکومت صفویان تعدادی از علمای مذهبی، همانند واعظ کاشفی همکاری زیادی در توسعه و گسترش سنت شیعی داشتند که این همکاری منجر به تولید نسخ خطی چون روضة الشهداء شد که موجبات تحول مکتب بغداد را فراهم آورد (تصاویر ۷-۹).

تحت حاکمیت شاه طهماسب (۹۸۴ - ۹۳۰ هـ) ادبیات ایرانی و هنرهای تزئینی به نهایت کمال رسیدند. او خود استادی بزرگ و حامی نقاشی، تذهیب و خوشنویسی بود. نسخ خطی که در

تصویر ۵ جبرئیل توانایی خارق‌العاده حضرت علی(ع) را به پیامبر(ص) نشان می‌دهد (خاورنامه ابن حسام، تهران، موزه هنرهای تزیینی).

تبریز برای شاه طهماسب تدوین و مصور می‌شد در شمار گرانبهارترین و نفیس‌ترین نسخ خطی هستند که تهیه شده‌اند. ویژگی سبک آنها با ظرافت بی‌مانند طراحی، غنای تزیینی و بهبود تکنیک همراه است. یکی از خصوصیات که مشخصه بارز هنری این نسخ خطی است، و بالاتر از طرحهای ظریف و زیبا و سمبلیها قرار می‌گیرد این است که در خلق آنها، تلاش هنرمندان پرداختن و تأکید بر قداست و روحانیت بود، نه فقط برای پیامبر(ص) بلکه برای اهل بیت که با قرار دادن آنها در موقعیت و شرایط یکسانی همانند پیامبر(ص) این مهم را به انجام می‌رساندند (تصویر ۱۰).

تصویر ۶ دوازده امام در روز قیامت (گلچین ادبی اسکندر سلطان، شیراز لیسبن، گلبنگیان).

کاهش شمار نسخ خطی مصور و نفیس در ابتدای قرن یازدهم و جانشین شدن تعداد زیادی از نقاشیها و طراحیهای تکورقی یا مرقع به جای آنها، اشاره به موقعیت تغییر یافته اجتماعی، سیاسی و هنر زمان دارد که توجه به جنبه اقتصادی نقوش را بازگو می‌کند.

۳۳

۳. خلاصه و نتیجه‌گیری

هاکمان تیموری تمایل داشتند که حقانیت سلسله خود را از طریق ارائه شکل اسلامی هنر، به ویژه نوع شیعی آن به اثبات برسانند. توجه به هنر اسلامی از طریق تهیه کتب تاریخی عمومی (مربوط به کل جهان) که به زبان فارسی نگاشته شده بود و مصور کردن آنها صورت می‌گرفت. این کتب، تاریخ خاندان تیموری را در درون تاریخ عمومی اسلام قرار می‌داد که خود نوعی سیاست برای تثبیت آنان تلقی می‌شد. یکی از کتب تاریخی که این گونه تهیه و تنظیم شده و در این مقاله به آن پرداختیم نسخه خطی کلیات تاریخی نوشته حافظ ابرو است که دربرگیرنده سه نسخه خطی به زبان فارسی است که تا آن زمان نگارش یافته؛ یعنی ترجمه فارسی تاریخ بلعمی یا همان تاریخ طبری (اواسط قرن چهارم هـ)، کتاب جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله (قرن هشتم هـ) که شامل تاریخ چنگیزخان و جانشینانش می‌شد و کتاب ظفرنامه نظام‌الدین شامی

Archi

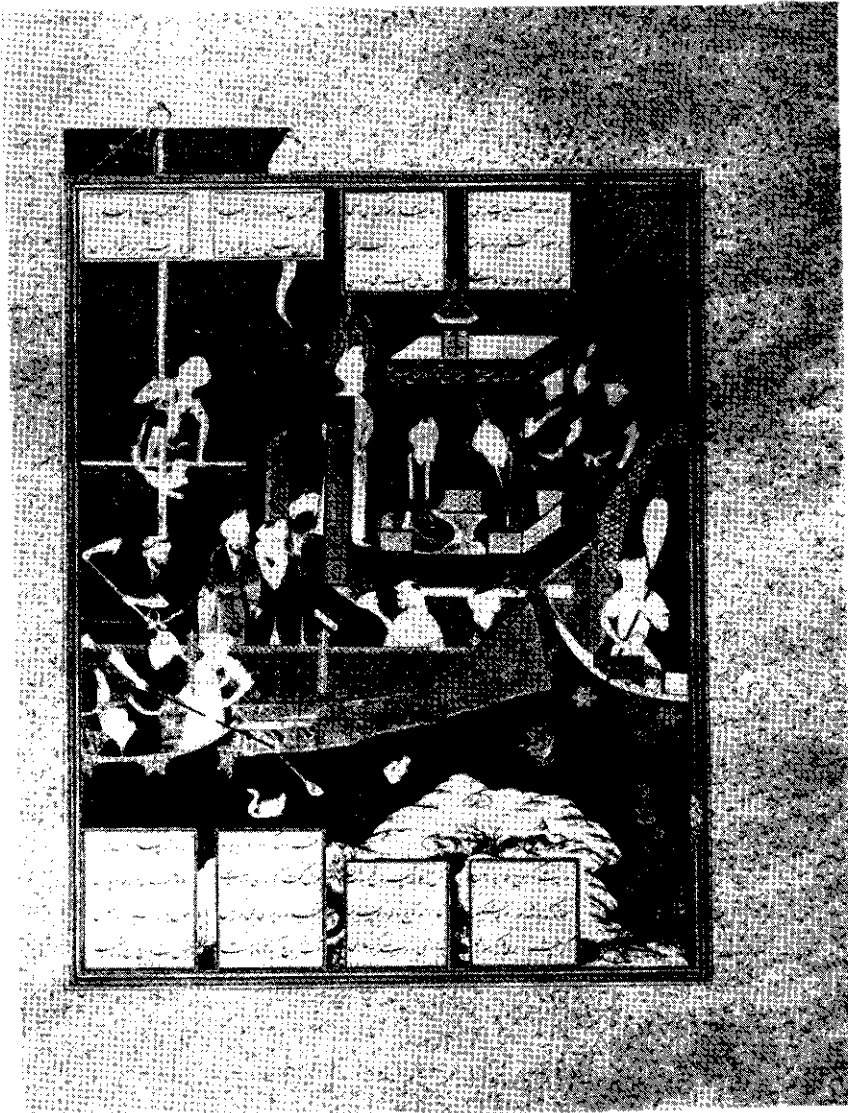
تصویر ۷ امام علی(ع) در حال نماز در مسجد مورد اصابت شمشیر قرار می‌گیرد
(حدیقة الشهداء فضولی، مکتب بغداد، ترکیه قرن دهم هجری و ترجمه، موزه اتلجی).

(کامل شده در سال ۸۰۶هـ) که تاریخ فتوحات تیمور را به ثبت رسانده و شاهرخ دستور تهیه آن
را صادر کرد.

از طریق تهیه و تنظیم چنین کتب خطی، تیموریان از طریق ایجاد اتصال با کل تاریخ اسلام و
بالاخص عقاید شیعی با استفاده از آثار هنری، در صدد القای حقانیت خویش در نظرگاه عموم

تصویر ۹ امام زین‌العابدین در مقابل خلیفه یزید، از امام حسین (ع) سخن می‌گوید
(حدیقة الشهداء فضولی مکتب بغداد، ترکیه، قرن دهم هـ و تردام، موزه اتنلجی).

و علمای مذهبی بودند. شیوه هنری تیموریان که از طریق فعالیتهای عظیم فرهنگی حمایت و تقویت می‌گشت کاملاً با تمایلات و موقعیت سیاسی حاکمان تیموری - که شامل حاکمان ترکمنی هم می‌شدند - برای تبدیل دربارشان به مکانی فرهنگی از طریق فعالیتهای ادبی می‌کوشیدند. به واسطه حمایت وسیع و گسترده آنان از هنر، که خود نشانی از قدرت و منزلت بود، دربارشان موقعیت و اعتبار فرهنگی لازم را کسب می‌کرد. نتیجه این اعتبار فرهنگی، رسیدن به قدرت، توانایی و تسلط بیشتر بود و با توسعه این سیاست، آنان حقانیت حکومت خود را در سرزمینهایی چون ایران افزایش می‌دادند. علل وجود تصاویر با مضامین شیعی در زمان تیموریان را می‌توان در چهار نکته مهم خلاصه کرد:

۱. علاقه و نیاز خود حاکمان تیموری به اصول و عقاید شیعی. نتایج این امر در میان حاکمان تیموری موجبات به وجود آمدن روش بسیار موفقی در حمایت‌های فعالیتهای فرهنگی و هنری گردید که از این طریق حقانیت کامل حکومتشان را در سرزمین ایران به دست آوردند.

۲. نفوذ علمای صوفی در دربار تیموریان همانند مولانا فضل‌الله استرآبادی که پایه‌گذار فرقه حروفیه بود، امیر قاسم انوار و دانشمندان شیعی چون محمدبن عبدالله بهاء‌الدین عاملی (متوفای ۱۱۱۴ هـ) و محمدتقی مجلسی (متوفای ۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱) و همچنین اساتید فرقه‌های صوفی همانند فرقه نوربخشی و نعمت‌اللهی.

۳. وجود جمعیت‌های شیعی در نقاطی چون قم، ری، کاشان و هرات. بنابراین حاکمان تیموری که در صدد کسب رضایت و حقانیت خودشان در بین مردم بودند، حامی تصاویر و نقاشیهایی با مضامین شیعی می‌شدند.

۴. اینکه خود هنرمندان دارای عقاید شیعی بودند و این عقاید را در کارهای هنری خویش وارد می‌کردند.

نقاشیهای دارای مفاهیم و مضامین شیعی دوران تیموریان نفوذ مذهب تشیع در قرنهای هشتم تا دهم را بازگو می‌کنند که به احتمال قوی رشد و گسترش آنها تحت تأثیر قدرت شیعه موجود در دوران ایلخانیان (۷۵۲ - ۶۵۴ هـ) که قبل از تیموریان حکومت می‌کردند بوده است. این مسأله نیز محتمل است که عقاید شیعی حتی از دوران آل بویه که احتمالاً می‌توان به عنوان اولین سلسله شیعی از آنان یاد کرد و در شمال، غرب ایران و عراق در سالهای (۴۵۴ - ۳۲۰ هـ) حکومت می‌کردند به ارث رسیده باشد.

با توجه به شمار زیادی از نقاشیهایی که تحت حمایت هنری حاکمان گوناگون تیموری و دوران اولیه صفویه اجرا شده می‌توان به این نتیجه رسید که تعداد قابل توجهی از آنها، نقاشیهایی هستند که دارای مضامین شیعی‌اند. بر این اساس می‌توان گفت سیاست‌های هوشیارانه اجرایی حاکمان وقت، ارتباطی مستقیم با شمار قابل توجه شیعیان تحت حاکمیت آنان داشته است.

- [1] Nasr, S. H, *Sufi Essays*, London, George Allen and Unwin, 1972.
- [2] Shayesteh Far, Mahnaz, *Shi'ah Artistic Elements in the Timurid and the Early Safavid Periods: Book Illustrations and Inscriptions*, London, Institute of Islamic Studies, 1999.